УДК 821.512.145

Г.М. Ханнанова

Г. ТУКАЙНЫҢ БАШЛАНГЫЧ ЧОР ЛИРИКАСЫНДА МАТБУГАТ ТЕМАСЫ: ТӨП МОТИВЛАР ҺӘМ ЖАНР ТӨРЛӘРЕ

Одной из основных проблем современного тукаеведения – классификация и анализ мотивов творчества Г. Тукая. В статье рассматривается формирование Г. Тукая как поэта, темы и мотивы, нашедшие освещение в раннем периоде его творчества. В лирике Тукая уральского периода прослеживается тема периодической печати. Это связано с журналистской деятельностью поэта и его общественной позицией. В связи с этим на первый план в его лирике выходят мотивы развития национальной прессы, необходимости прогресса нации, просвещения нации, национального единения.

Ключевые слова: Г. Тукай, татарская периодическая печать, тукаеведение, темы и мотивы лирики Г. Тукая.

Бүгенге көндә Г. Тукайны өйрәнү фәнендәге проблемаларның берсе – аның иҗатындагы мотивларны классификацияләү һәм шул мотив төрләренә анализ ясау.

Тукай иҗатын өйрәнүче әдәбият галиме Д.Ф. Заһидуллина шагыйрь шигъриятендәге төп мотивлар турында: «Тукай иҗатында әйдәп баручы мотивлар халык яшәешен, шул чор татар җәмгыятенең көнитешен тулысынча колачлап ала. Шуның белән бергә, алар бер лейтмотив – халык язмышы, милләткә хезмәт итү мотивы тирәсенә җыела» [Заһидуллина, б. 23], – дип яза.

XIX йөзнең икенче яртысы һәм XX йөз башы – татар халкының уяну, милләт буларак формалашу, милли азатлык өчен көрәш чоры. Бу чорга милли аң уяну, әдәбиятта, сәнгатьтә милли идеяләргә игътибар арту, милли мәсьәләләрнең һәм милләткә мәхәббәт тойгыларының үзәктә булуы хас.

Белгәнебезчә, Г. Тукай шагыйрь буларак Уральскида (Җаекта) формалаша башлый. Әдипнең иҗади үсешенә дә, шәхес буларак җитлегүенә дә Уральск, аның даирәсе, анда барган иҗтимагый процесслар зур йогынты ясый. Монда ул шигърияттә дә, журналистикада да беренче адымнарын атлый. Уральскида татар матбугаты оешу тарихы, бу эшкә Г. Тукайның керткән өлеше һәм аның бу чордагы журналистлык эшчәнлеге Г. Халит, М. Гайнуллин, И. Нуруллин, Ф. Әгъзамов, Ү. Гыймадиев, Ф. Яхин һ.б.ның хезмәтләрендә яктыртылган [Халит, 1956; Халит, 1966; Гайнуллин; Нуруллин; Әгъзамов; Гыймадиев; Яхин, 1992].

Г. Тукайның иҗади үсешенә шул чорның алдынгы мәдрәсәләреннән саналган «Мотыйгыя»дә, рус сыйныфларында Әхмәтша Сираҗетдиновтан белем алуы, К. Төхфәтуллин оештырган газета һәм журналларда

(«Фикер», «Әлгасрелҗәдит», «Уклар») эшләве ярдәм итә.

Билгеле булганча, чит илләрдә белем туплаган К. Мотыйгый, Уральскига кайтып, әтисе Мотыйгулла хәзрәт мәдрәсәсендә укыту белән генә чикләнмичә, татар вакытлы матбугаты булдыруга керешә һәм шул эшкә мәдрәсәдә укыган һәм шигъриятькә һәвәслеген күрсәткән Тукайны да тарта. Г. Тукай 1903–1904 елларда мәдрәсә шәкертләре белән кулъязма рәвешендәге «Мәгариф» газетасы һәм «Әлгасрелҗәдид» журналы чыгаруда катнаша. Биредә шагыйрьнең тәүге шигырьләре дөнья күрә: «Әхмәтсафа әфәнде – фазыйль әдибдер кәнде...» (1904), «Тугъды, көн тугар кеби, бер сахибе һиммәт гани...» (1904). Соңыннан, хөкүмәт органнары ризалыгы белән «Әлгасрелҗәдид», «Фикер», «Уклар» газета һәм журналлары нәшер ителә башлагач, әлеге басма матбугат органнарында төрле вазифалар башкара*.

Әлбәттә, Г. Тукайның газета-журналлардагы эшчәнлеге аның иҗатында да чагылыш таба: беренчедән, тема конкретлаштырылып, аерым татар газета-журналларына һәм аларны нәшер итүчеләргә юнәлтелгән шигырьләре – «Чөнанча бездә...» (1905), «Шигырь» (1905), «Мөхәрриргә» (1906), «“Фикер” газетасына гына махсус түгел» (1906), «“Уклар” журналында мөхбир уланлара тәнбиһ» (1906) һ.б. языла; икенчедән, лирикасында бер мотив төре буларак, газета һәм журналлар чыгаруның милләтне тәрәккый итүдәге роле күрсәтелә.

Алда әйтеп үтелгәнчә, мәйданга чыккан татар газета-журналлары һәм башка халыклар матбугаты, аларның әһәмияте, халыкны агартуда уйнаган роле, вакытлы матбугатны тудыруда күп көч куйган асыл затларны мактау, аларга мәдхия – Тукайның Уральск чоры шигъриятендә шактый чагылыш таба, иҗатының бер темасына әверелә. Бу турыда тел галиме, әдәбият тарихчысы, тәнкыйтьче Җ. Вәлиди «Тукаевның иң элек телене ачкан шигырьләре форма ягыннан гына түгел, хис вә мәгънә игътибарилә дә шәркый бер характердадыр. Аның авызы мәдех белән ачылды», – дип, яңа тарихи шартларда Тукай каләменең ишан вә хәзрәтләрне мактауга түгел, ә мөхәррирләр, милләт хадимнәренә мәдхия укуга юнәлдерелүен билгели [Вәлиди, б. 186]. Әлеге сыйфат Тукайның беренче шигырьләрендә үк күренә.

Мәсәлән, Тукай Петербург шәһәрендә «Нур» газетасы (1905–1914) чыга башлауны куәтләп, бу газетага зур өметләр баглап, махсус «Шигырь» әсәрен (1905) багышлый. Шигырь «Нур»га мәдхия рәвешендә күтәренке рухта язылган. Анда «Нур» милләткә бәхет, байлык, якты киләчәк алып килүче якты кояш дип күрсәтелә, газетаның татар милләтенә яктылык, мәгърифәт нуры бөркүе, милләтнең рухи авыруларына

* Г. Тукайның матбугатка карашы, публицистик иҗатының төп юнәлешләре, форма һәм алымнары Ф.И. Әгъзамовның «Тукай – журналист» (Казан, 1986) исемле хезмәтендә җентекләп өйрәнелгән.

шифа булуы турында әйтелә. Алга таба өндәмә рәвешендә *(«Мәгариф тарату булсын бездә гадәт; / Бит шуңа бәйле бәхет-рәхәт / Бушка узмасын һич безнең һәр ай, һәр ел, / Тәрәккый итеп тотыйк алга юл»)* Тукайның башлангыч чор иҗатына хас булган мотивлар кертелә: аң-белем, мәгърифәт тарату, милләт тәрәккыятенә юл тоту.

Бу шигырьнең, кушымта буларак, башка үлчәм белән бирелгән өлешендә, шагыйрь инде байтак еллар чыгып килгән «Тәрҗеман» газетасына* да милләт авыруларын әйтеп бирүче булсын дигән өметләр баглый (әмма соңрак Тукайның «Тәрҗеман» газетасына мөнәсәбәте үзгәрә). Ул Бакуда чыга башлаган «Хәят» газетасын (1905–1907) да хуплап каршылый.

Тукайның «Рөшде вар, кауле гүзәл, наме – Рәшид...» (1906) дип башланган дүртьюллык шигыре дә мәдех традицияләренә нигезләнеп язылган. Биредә шагыйрь Петербургта чыга торган «Өлфәт» газетасы (1905–1907) һәм аның редакторы Габдерәшид Ибраһимовка (1857–1944) мактау сүзләре юллый. «Өлфәт» сүзенең «дуслык, бердәмлек»не аңлатуына таянып, милләттәшләрен дошманлык, тәкәллефлек кебек кимчелекләрдән арынырга, бердәм булырга чакыра.

1905 елның 9 июнендә «Әлгасрелҗәдид» журналын нәшер итәргә рәсми рөхсәт алынганнан соң, шул ук елның 15 сентябрендә, Оренбургта Ф. Кәрими (1870–1937) матбагасында «1906 сәнә башында чыкмая башлаячак «Әлгасрелҗәдид» журналының мөфассал игъланы» («1906 елда чыга башлаячак «Әлгасрелҗәдид» журналының тәфсилле игъланы») дигән реклама брошюрасында, К. Мотыйгыйга юлланган хатлар арасында, «Уральскидә мәдрәсәи «Мотыйгыя»дән» исеме белән Г. Тукайның хаты һәм ике шигыре басылган. Аларның берсе – «Чөнанча бездә Камил әл-Мотыйгый...» (1905) дип башланган исемсез шигырь. Бу шигырь журнал бастыруга керешкән К. Мотыйгый-Төхфәтуллин һәм аның «Әлгасрелҗәдид» журналын мактауга багышланган. Г. Тукай «Әлгасрелҗәдид»не милләтне дөрес юл белән алга илтәчәк журнал рәвешендә күзаллый [Яхин, 2016, б. 754]. «Әлгасрелҗәдид» – гыйлем, фикер чишмәсе, укучыларын үзара якынаю, дуслашу, милләт берләшүенә алып бара торган җеп, милләтне дөрес юлга илтәчәк журнал итеп тасвирлана.

«Әлгасрелҗәдид» журналының чыга башлавына бер ел вакыт үткәч, Тукай бу басмага «“Әлгасрелҗәдид”тә матдәтән вә мәгънән иштиракь идәнләрең лисане хале нә диер?» («“Әлгасрелҗәдид”кә матди һәм мәгънәви катнашкан кешеләрнең күңеле нәрсә әйтә?», 1906) исемле тагын бер шигырь юллый. Бу

* «Тәрҗеман» – 1883–1918 елларда Кырымда (Бакчасарайда) төрки-татар һәм рус (1905 елга кадәр) телләрендә нәшер ителгән әдәби-сәяси һәм фәнни газета. 1883–1914 елларда нашире һәм мөхәррире – Исмәгыйль Гаспралы (1851–1914), 1914–1918 елларда нашире Рифат Гаспралы, мөхәррире Хәсән Айвазов була.

шигырь дә мәдхия рәвешендә «әлгасрелҗәдид»челәр исеменнән язылган. Автор фикеренчә, инде бер ел эшләп тәҗрибә туплаган бу журнал үз максатларына ирешкән. Тукай журналны караңгылыкка нур таратучы кояш, милләтне үлемнән алып калучы тереклек суы, милләт байлыгы, халыкның күңел теләге дип атый. Үз фикерен тагын да дәлиллерәк яңгыратыр өчен, автор Коръәнгә ишәрә ясый, изге китаптагы Исрафилнең сур өрүе мотивын кертеп җибәрә:

Караңгылыкта нур тараттык без;
Бу үлгән милләтне тергездек без.

Һәм, Исрафил кебек, сур өрдек без;
Бу, шаять, җиңүче бер сур булыр.

Милләткә тереклек суы агыздык;
Үлем ишеген бикләтеп куйдык
[Тукай, б. 142].

Әлеге мотив аша шагыйрь журнал чыгаручыларның эшчәнлеген Аллаһы Тәгаләнең дүрт фәрештәләреннән берсе булган Исрафилнең сур өрүенә тиңли (ислам мифологиясе буенча, Исрафил, сур (быргы) кычкыртып, фани дөньяның бетүе, ахирәт дөньясының башлануы турында хәбәр итә) [Габдулла Тукайның тормыш..., б. 140].

Бу шигырьдәге мотивлар да авторның алдарак искә алынган әсәрләрендәге мотивлар белән тәңгәл килә. Монда да милләтне тергезү, «милләткә дан һәм шан бирү» алгы планга чыга.

Уральскида Камил Мотыйгый наширлегендә һәм мөхәррирлегендә татар телендә нәшер ителә башлаган вакытлы басманың тагын берсе – «Фикер» газетасы. Г. Тукай дусты К. Мотыйгый башлаган бу эшкә дә актив катнашып, газетаның гамәли мөхәррир вазифаларын башкаруга керешә (рәсми мөхәррире булып К. Мотыйгый саналган). Бу газетада без Тукайны актив җәмәгать эшлеклесе, җитлеккән публицист итеп күрә башлыйбыз.

Г. Тукайның газета укучыларына мөрәҗәгать рәвешендә язылган, «Фикер» газетасына гына махсус түгел» дип аталган, 10 бәйттән гыйбарәт шигыре икешәр бәйткә бүленеп, газетаның биш санында (1906, № 11–15) басыла. «Фикер» редакциясендә эшләү сәбәпле, шагыйрь бу басманың нинди юл белән баруын ачык күз алдына китерә. Газетаның эшчәнлеген халыкның хәлен чагылдыру, аның уй-фикерләрен кузгатуда, милләт фикерен киң мәйданга чыгарырга вәгъдә итүендә күрә:

Бар фикерегезне сыйдырыр:
мәйданы иркен «Фикер»нең –
Милләткә фикерләшергә ирек
биргән «Фикер»не [Тукай, б. 79].

Ул фикерләр гел хәрәкәттә булырга, яңарып торырга, төрле ызгышлардан саклап, милләтне берләштерергә тиеш:

Фикеребез торсын яңарып гел, –
саклан! Искермәсен;
Үзара җәнҗал-ызгыштан кыл
кадәр ис кермәсен!
Фикеребез халыкны таркаткыя
җилләр истермәсен,
Истереп, милләтнең берләшү юлын
кистермәсен [Тукай, б. 79].

Күренә ки, бу шигырьдә дә, төп мотив буларак, фикерне яңарту, «үзара җәнҗал-ызгыштан» котылу, милләтне берләштерү яңгырый.

Г. Тукайның бу чор поэзиясендә вакытлы матбугат булдыру, аның эшчәнлеген тәэмин итү юлында күп көч куйган наширмөхәррирләрне, нәшрият хезмәткәрләрен мактап язылган шигырьләр бар. Алар арасында алдарак искә алынган «Чөнанча бездә...» (1905), «Рөшде вар…»(1906), «Мөхәрриргә» (1906), «Гәзитә мөрәттибләренә» (1906) исемле шигырьләрне атарга була. Шагыйрьнең «Мөхәрриргә» шигыре, мәсәлән, «Бәянелхак» газетасында Камил Мотыйгыйга каршы юнәлтелгән, аны «дәһри» («динсез») дип гаепләгән мәкаләләргә җавап рәвешендә язылган. К. Мотыйгый җитәкләгән демократик рухтагы «Әлгасрелҗәдид» журналы һәм аның эшчәнлеге Уральск реакционерларының ачуын китерә, «Бәянелхак» газетасындагы тәнкыйтькә теләктәшлек күрсәтеп, аларның К. Мотыйгый басмаханәсенә зыян салырга ниятләүләре дә билгеле [Тукай, б. 337].

Г. Тукай мөхәррирргә юнәлтелгән яла ягуларга игътибар итмичә:

Дөресен сөйлә, дөресне яз –
беркемнән дә курыкма;
Сабыр бул, чөнки сиңа эшнең
җиңеле йөкләнмәгән, –
[Тукай, б. 109]

дип, үзе билгеләгән туры юлдан сабырлык белән хәрәкәт итәргә өнди. Дүрт газета-журнал мөхәррире булуы, дүрт яктан аккан мәгърифәт елгасы агымында булуы белән аны бәхетле саный. Ләкин моның белән генә канәгатьләнмичә алга барырга, тәрәккый итәргә чакыра.

«Гәзитә мөрәттибләренә» (1906) исемле шигырендә Тукай, энҗе кебек сүзләр тезеп, милләт фикерен басмага салучы мөрәттибләргә (хәреф җыючыларга) мәдхия укый. Хәреф җыючыларның эшчәнлеге милләткә хезмәт итү, милләтне наданлыктан йолып алу белән бәйлелектә карала.

1906 елның июнь аенда Уральскида Камил Мотыйгый мөхәррирлегендә тагын бер журнал – «Уклар» нәшер ителә башлый. К. Мотыйгыйның «Фикер» газетасы, «Әлгасрелҗәдид» журналы, шулай ук рус телендәге «Уральский дневник» газетасы нашире булу сәбәпле, «Уклар»дагы төп эшне Г. Тукайга башкарырга туры килә. «Уклар» журналын чыгаруга рөхсәт алыну турындагы мәгълүмат «Фикер» газетасының 1906 елның 8 май санында дөнья күрә [Габдулла Тукайның тормыш..., б. 97]. Шул ук санда, игъланнан соң Г. Тукайның «“Уклар” журналында мөхбир уланлара тәнбиһ» исемле шигыре урын алган. Ул булачак «Уклар» журналының мөхбирләренә (хәбәрчеләренә) өндәмә рәвешендә язылган. Биредә Г. Тукай язучының коралы булган сүзләрне «уклар» дип атый. Алга таба укларны патроннар белән тәңгәлләштерә:

Бездән фәрман шул сезгә: патрон
берлә не шалить!
Кирәк җиргә атканда, патроннарны
не жалеть! [Тукай, б. 86].

Шул ук 1906 елның июнь аенда Тукай «Уклар» исемле шигырендә яңа журналның максатын иске фикерле муллаларны

«кызганмый чукмарлауда», дип билгели.

Алда китерелгән ике шигырьнең без мәдех традицияләренә түгел, ә сатирага нигезләнгән булуын ачыклыйбыз. Шулай итеп, Тукай иҗатының башлангыч чорында андый сатира белән сугарылган шигырьләр арасында матбугат темасына бәйле булган шигырьләрен дә очратабыз. Алар аерым газета һәм журналларга һәм аларны нәшер иткән шәхесләргә нисбәтле язылган.

Мәсәлән, «Кыямәт якын килде...» (1906) исемле шигырендә Тукай демократик юнәлештәге «Азат халык» газетасының либераль мәсләкле «Йолдыз» газетасы белән кушылуына ризасызлык белдерә [Бәширов, б. 395–396].

Шигырьнең беренче тезмәләрендә автор кыямәт көне сурәтен тергезә:

Кыямәт якын килде – җир сораучы
ярылды;
Галимнәр тәүбә кыйлды,«Аллаһ»,
дигел бәдәвам.

Замана ахры булды – хәятләр
мәмат булды;
Көлгәннәр йөзтүбән китте, «Аллаһ»,
дигел бәдәвам [Тукай, б. 122].

Икенчесендә исә «Азат халык»ның ябылуы ирония белән сугарылган:

«Фикер» дән көлгән иде – һич
сәбәпсез бер «Азад»;
Инде ул китте назад, «Аллаһ»
дигел, бәдәвам [Тукай, б. 122].

«Дөнья бу, йа!» (1906) шигырендә «Бәянелхак» газетасы нашире һәм мөхәррире Әхмәдҗан Сәйдәшевне, «Тәрҗеман» газетасын, мәсләген алыштырган «Азат халык» газетасын көлкегә ала.

Тукайның сатирик рухта язылган шигырьләре белән янәшә инвектива жанрында язылган әсәрләре дә бар. Мәсәлән, «Күрдегезме?» шигырендә «Дөнья вә мәгыйшәт» журналы* ачы тәнкыйть утына тотыла. Бу шигырьдә автор, әлеге басманы һәм аның мөхәррирен бәяләп, гади сөйләм сүзләрен дә куллана (*«Яшерми әйтегез миннән, китерми шөбһәне, шикне: / Мөхәррир, нашире кемдер – сыермы әллә ишәкме?»* [Тукай, б. 166]).

«Матбага берлә уйнаган бер байга» (1907) шигырен дә инвектива үрнәге дип санарга мөмкин. Анда Тукай Уральскида татар вакытлы матбугатына ярдәмен туктаткан Мортаза Гобәйдуллинга тискәре мөнәсәбәтен белдерә:

Гыйльмә нашир[1] булды бу, яхшы
кеше булды, дисәм, –
Нәйләем[2] ки, бик кабих[3], шахшы
икәнсең син һәнүз[4]!

---

* Журнал Оренбургта 1906 елның 31 декабрендә (наширләре – Ш. Шәфигуллин, М. Дәүләтшин; мөхәррире – З. Хәйруллин) чыга башлый. 1907 елның 13 апреленнән «Дин вә мәгыйшәт» (нашире – М. Хөсәенов, мөхәррирләре – Ф. Даутов һәм Г. Ханисламов) дигән исем астында 1917 елның октябренә кадәр нәшер ителә.

[1] Гыйльмә нашир – гыйлем таратучы.

[2] Нәйләем – ни хәл итим.

[3] Кабих – кабахәт.

[4] Һәнүз – һаман.

Бу сәхи[1]*, бер бай кеше тәкмил итәр*[2] *барын, дисәм, –*
Бер хәсис[3]*, мәгърур икән, карун икәнсең син һәнүз* [Тукай, б. 201].

Татар газета-журналларының мәйданга чыгуы Тукай тарафыннан алкышлап каршыланса, аларның ябылуы шагыйрьдә үкенеч хисе тудыра. Мәскәүдә нәшер ителгән «Тәрбиятел әтфаль» («Балалар тәрбиясе»)* журналының чыгудан тукталуы уңае белән язылган шигыре шундыйлардан. Автор бер мөселман баласы исеменнән үзенең кайгы-хәсрәте белән уртаклаша. Милләт балаларын «нурландыру»ны (аңбелем, мәгърифәт бирүне) максат итеп куйган журналның ябылуына юл куйган ата-бабаларга:

Аһ, кем! Ата-бабаларыбыз сакаллы сабыйлар икән,
Аларны кеше дип исәпләү ялган һәм яла икән [Тукай, б. 165], –

дип, үпкә белдерә.

Г. Тукай 1907 елның 23 апреленнән, «Таң йолдызы» газетасының дәвамы буларак, Казанда чыга башлаган «Тавыш» газетасына да тәбрикләүләр юллый. «“Тавыш” хакында» исемле шигырендә Тукай аңа зур өметләр баглый.

Аңлау кирәк: бу «Тавыш» – тик сезнең тавыш,
Сезнең хакны даулар өчен бу кузгалыш, –

дип, «Тавыш»ны эшчеләр тавышы дип атый, алдынгы көчләрне газета тирәсендә тупланырга, эшчеләрне үз хокуклары өчен көрәшергә, алга барырга чакыра:

Эшче туган! Тартыш кирәк, кирәк тартыш,
Тартышмаган эшчеләргә бик батар теш;
Изге эштер тартышмаклык хокук өчен,
Тартыш, эшче! Тартыш, зинһар, тартыш, тартыш! [Тукай, б. 174]

Шулай итеп, Тукайның Уральск чоры лирикасында матбугатка бәйле шигырьләрендәге мотивлар ике төркем тәшкил итә:

– милли матбугатны югары дәрәҗәгә кую, аның иҗтимагый функцияләрен билгеләү, милләт тәрәккыятендәге ролен ассызыклау (милли тәрәккыят, мәгърифәт тарату, милләтне агарту, фикер үстерү мотивлары). Бу төркем шигырьләр, асылда, мәдех рухында язылганнар, аларның эчтәлеген аерым матбагачылыкны һәм аерым газета-журналларны яки аларны нәшер иткән шәхесләрне мактау били;

– милли матбугат үсешенә каршы килгән яки кадими юнәлештә нәшер ителгән газета-журналларны дискредитацияләү, аларның милләт мәнфәгатьләренә туры килмәвен күрсәтү. Бу төркем шигырьләр сатира коралы белән яки инвективага нигезләнеп язылганнар.

Шуны дә әйтергә кирәк, XX йөз башы татар шагыйрьләре иҗатына күз салсак, алар арасын-

[1] Сәхи – юмарт.
[2] Тәкмил итәр – төгәлләр.
[3] Хәсис – әшәке.
* «Тәрбиятел әтфаль» («Балалар тәрбиясе») – 1907 елда Мәскәү шәһәрендә бары биш саны гына чыккан төрки, татар балалар журналы. Нашире һәм мөхәррире – Мөхәммәдзаһид Шамил (1868–1920), нашире һәм җаваплы мөхәррире – Хөсәен Байбәков (? – 1919 елдан соң), җаваплы сәркәтибе – Фатих Әмирхан.

да вакытлы милли матбугатка багышланган шигырләр күп түгел: М. Гафуриның «Мәнзум сүзләр» (1906), «Бәгыс» (1916), Н. Думавиның «Без дә файдаланыйк!» (1906), М. Укмасыйның «“Бәянелхак”ны сәнәлеге илә тәбрик идәмен» (1907), С. Рәмиевнең «Басма сүз» (1916) һ.б. Димәк, Г. Тукай татар шигъриятенең бу тематик өлкәсендә ин актив шагыйрь булып кала. Әлбәттә, бу аның татар журналистика өлкәсендә актив эшчәнлеге белән бәйле.

Әдәбият

Әгъзамов Ф. Тукай – журналист. Казан: Татар. кит нәшр., 1986. 271 б.

Бәширов Ф.К. Кыямәт якын килде // Габдулла Тукай. Энциклопедия / [баш. мөх. З.З. Рәмиев]. Казан: Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, 2016. Б. 395–396.

Вәлиди Җ. Тукаев хакында берничә сүз // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда / Төзүчеләр: Р.Ф. Исламов, Җ.С. Миңнуллин. Казан: Җыен, 2015. 2 т.: мәкаләләр, шигырьләр, төрлеләр. Б. 184–192.

Габдулла Тукайның тормыш һәм иҗат хроникасы өчен материаллар (1886–1907) = Материалы к хронике жизни и творчесвта Габдуллы Тукая (1886–1907) / З.З. Рәмиев, М.И. Ибраһимов, Г.М. Ханнанова, Ә.Х. Алиева, Н.Ш. Насыйбуллина, Р.Ф. Харрасова, А.И. Әхмәтова; З.З. Рәмиев, М.И. Ибраһимов редакциясендә. Казан. 2018. 448 б.: илл. белән.

Гайнуллин М. Татарская литература и публицистика начала XX века. Казань: Татар. кн. изд-во. 1983. 352 с.

Гыймадиев Ү. Сатира коралы белән. Казан: Татар. кит. нәшр., 1977. 215 б.

Заһидуллина Д.Ф. Габдулла Тукай шигъриятендә төп мотивлар: халыкка багышланган гомер //Габдулла Тукай мирасы һәм милли-мәдәни бәйләнешләр: Габдулла Тукайның тууына 125 ел тулуга багышланган Халыкара фәнни-гамәли конференция материаллары (25 апрель, 2011 ел). Казан, 2011. Б. 22–23.

Нуруллин И. Габдулла Тукай. Казан: Татар. кит. нәшр., 1979. 304 б.

Тукай Г.М. Әсәрләр: 6 томда / Габудлла Тукай. Академик басма. 1 т.: шигъри әсәрләр (1904–1908) / төз., текст., иск. һәм аңл. әзерл. Р.М. Кадыйров, З.Г. Мөхәммәтшин; кереш сүз авт. Н.Ш. Хисамов, З.З. Рәмиев. Казан. 2011. 407 б.

Халит Г. Габдулла Тукай и татарское литературное движение начала XX века. Казань: Таткнигоиздат, 1956. 232 с.

Халит Г. Тукай и его современники. Казань: Татар. кн. изд-во, 1966. 227 с.

Яхин Ф. Татарская литература в периодической печати Уральска (1905–1907). Казань: Татар. кн. изд-во. 1992. 125 с.

Яхин Ф.З. «*** (Чөнанча бездә ...)» // Габдулла Тукай. Энциклопедия / [баш. мөх. З.З.Рәмиев]. Казан: Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, 2016. Б. 754.

Статья подготовлена при финансовой поддержке РФФИ и Правительства Республики Татарстан в рамках научного проекта № 18-412-160012

Мәкалә Россия фундаменталь тикшеренүләр фондының һәм Татарстан Республикасы хөкүмәтенең финанс ярдәме белән 18-412-160012 номерлы фәнни проект кысаларында әзерләнде

Ханнанова Гөлчирә Мәхмүт кызы,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге фәнни хезмәткәре

УДК 821.512.145

Л.Ш. Галиева

ГАЯЗ ИСХАКЫЙ ҺӘМ ПОЛЬША

Данная статья представляет собой обобщение известных фактов о жизни и деятельности Гаяза Исхаки в период его пребывания в Польше (1927–1939-е гг.), с целью наметить план для дальнейших исследований в этой области.

Ключевые слова: Г. Исхаки, Польша, польские татары, Ю. Пилсудский, «Rocznik tatarski», «Wschod-Orient», организация «Прометей».

Күренекле әдип Гаяз Исхакыйның унбиш томлы әсәрләр җыелмасы, аның иҗаты һәм иҗтимагый-сәяси эшчәнлеге буенча мәкаләләр, җыентыклар дөнья күреп, диссертацияләр якланса да, язучы һәм җәмәгать эшлеклесенең биографиясендә, бигрәк тә аның мөһаҗирлектәге чорына кагылышлы ачыкланып бетмәгән фактлар да бар. Әлеге мәкалә Г. Исхакыйның Польша дәүләте белән бәйле мәгълүматларны барлау ниятеннән язылды. Алар әдипнең әсәрләр җыелмасыннан, төрле мәкаләләрдән, хезмәтләрдән алынды. Төп максат – билгеле булганнарны җыйнау һәм анализлау аркылы киләчәктә алып барыласы эзләнү эшләренә нигез салу.

Г. Исхакыйның 1991 елда басылып чыккан «Зиндан» җыентыгында Һ. Мәхмүтов һәм Л. Гайнанованың күләмле мәкаләсе урнаштырылган. Әлеге язмадан язучының «Польша чоры» иҗаты һәм эшчәнлеге хакында түбәндәге мәгълүматлар бирелә: 1) Туган иленнән, үз халкыннан аерылгач, Г. Исхакый башта Харбин (Кытай), аннан Париж (Франция), Берлин (Германия), Варшава (Польша) һ.б. шәһәрләрдә яши. 1939 елның июль аенда Гитлер Германиясе Польшага һөҗүм башлагач, Польша хөкүмәте кушуы буенча, ул, язмаларын, архивын калдырып, ашыгыч рәвештә Төркиягә күчеп китә; 2) Г. Исхакый Харбин, Берлин һәм Варшавада яшәгәндә «Милли юл» дип исемләнгән нәшрият булдырып, татар эмигрант язучыларын шул тирәгә туплый һәм «Милли юл», «Яңа милли юл», «Безнең байрак» дигән газета-журналлар чыгара; 3) әдипнең «Идел–Урал» тарихи-публицистик китабы 1938 елда Варшавада поляк телендә дөнья күрә [Мәхмүтов, Гайнанова, б. 656–658]. Г. Исхакый әсәрләренең V томында Л. Гайнанова билгеле булганнарга шунысын да өсти: Г. Исхакый, Польшадан эмигрантлар оешмасы «Прометей» җитәкчеләре белән бергә, Варшавадан чыгып китәргә мәҗбүр була [Гайнанова, б. 8]. Тулырак мәгълүматны Г. Исхакыйның «Польшадан китү» язмасыннан беләбез: «1939 елның 6 сентябрь төнендә, сәгать уникеләрдә, Варшаваның Allee Ujazdovskiдан ерак түгел, бер кечерәк урамның башында җыелышып, икенче егерме минутта юлга кузгалдык. Без – азәриләр

Әмин бәй Рәсүлзадә, Мирза Бала һәм Али Азәртәкин, Төньяк Кавказлы Сәгыйть Шамил, украин Смаль-Стоцкий, грузин Имнаидзе, Төньяк Кавказ казагы Билатти, шулай ук Төньяк Кавказлы Даут исемле егет, кырымлы Әдигә Шинкевич (Кырамал) һәм мин Гаяз Исхакый» [Исхакый, т. 13, б. 241]. Язучы биредә шулай ук бөтен әйберләре, киемсалымнары Варшавада калуын искәртә, аларны ул илдәшләре, башкалада укыган яшьләргә тапшырып китә [Исхакый, т. 13, б. 222].

Моннан тыш, шушы томның кереш сүзендә Л. Гайнанова тарафыннан түбәндәгеләр искәртелә: «Г. Исхакыйның Ватаныннан читтә яшәгәндә иҗат иткән барлыгы 11 әдәби әсәре мәгълүм. Шуларның икесе – “Ике ут арасында” драмасы һәм “Олуг бәйрәм” исемле хикәясе, әдипнең кызы Сәгадәт Чагатай төзүчегә язганча, әтисенең башка әйберләре белән бергә, Варшавада бер саклык банкысының кассасында кала, ул банкка бомба төшеп, бина җимерелә. Әмма Г. Исхакый үзе Варшавадагы архивының сакланып калу ихтималына беркадәр ышанган күрәсең. Лондонда курсларда укып йөргән кызы Сәгадәткә 1948 елның 26 октябрендә Истанбулдан язган хатында элекке танышлары булган ниндидер Камиләгә сәлам күндерә һәм: “Ул Варшава белән язышамы? Минем өйдәге китапларның ни хәлдәгесен, янып бетеп-бетмәвен белмиме? Шуны сора әле”, – ди» [Гайнанова, б. 7].

Югарыда телгә алынган «Прометей» оешмасы хакында Г. Исхакый язганнардан: «Әле без, төрек-татар оешмалары һәр йирдә бергә, бер-беремезгә ярдәмләшеп, бер фикердә хәрәкәт итәмез. Дошманның көчлелеген аңлап, без бөтен рус кул астыннан котылыр өчен тартышкан халыклар белән якынлашырга телимез. Украина, Гөрҗестан, Кубань вә Дон казакларының истикъляль көрәшчеләре белән берегеп, «Прометә» исемле сәяси клублар төзедек. Шул ук исемдә Парижда французча бер мәҗмуга чыгарамыз. «Прометә»нең лозунгасы – Русияне милләтләр нигезендә бүлүдер» [Исхакый, т. 10, б. 177]. Әлеге оешма 1930 елда Польша хөкүмәте тарафыннан оештырыла һәм Тышкы эшләр министрлыгы каршында 1939 елга кадәр эшли [Исхакый, т. 10, б. 516]. Г. Исхакый – Варшавадагы «Прометей» клубының вәкиле булып торган [Исхакый, т. 10, б. 406]. Оешманың тоткан кыйбласы, максат-бурычлары, эшчәнлеге турында язучының тәфсилле «Прометә» мәкаләсен укып танышырга мөмкин [Исхакый, т. 12, б. 255–260].

Соңрак басылып чыккан мәкаләләрдә әдипнең Польша дәүләт эшлеклесе Ю. Пилсудский белән танышлыгы хакында мәгълүматлар китерелә. М. Хәсәновның Г. Исхакый әсәрләренең 1 томына язган кереш сүзенә мөрәҗәгать итик: Г. Исхакый Архангель сөргенендә чакта поляк революционеры (ә соңыннан күренекле дәүләт эшлеклесе) Ю. Пилсудский белән таныша, 30 нчы елларның икенче яртысында алар кабат очраша [Хәсәнов, 1998, б. 11], утызынчы

елларда Польшада «Варшау Прометее» дигән оешма белән җитәкчелек иткәндә ул Г. Исхакыйга ярдәм күрсәтә [Хәсәнов, 2000, б. 12]. Галимә Л. Гайнанова исә: «Польша хөкүмәтенең башлыгы, маршал Йозеф Пилсудский (1867–1935) Г. Исхакыйны Варшавага чакырып ала, аңа үз матбагасын оештыруда ярдәм итә», – дип язып чыга [Гайнанова, б. 7]. М. Сәхапов та әдипнең Пилсудский белән танышлыгына басым ясый: «Г. Исхакый 1907 елда Архангель губернасының Пинега шәһәрендә бергә сөргендә булган дусты маршал Юзеф Пилсудскийның шәхси чакыруы буенча Польшага килә һәм Варшава шәһәрендә төпләнә» [Сәхапов, 2006, б. 244–245]. Күрәбез, әлеге мәгълүматлар Г. Исхакый белән Ю. Пилсудскийның теге яки бу дәрәҗәдә аралашуы хакында сөйли. Әдип үзе исә Халидә Вафага «Мәгънәви васыятем кебек калсын» дип язган хатында мондый сүзләр җиткерә: «Ялгыз сәяси кыйммәтебезне аңлаган Ләһстан (Польша) хөкүмәте генә безгә аз-маз кулны суза ала. Аның аркасында мәмләкәттә күтәрелгән берлек байрагымызны йиргә иңдермибез» [Миңнегулов, 2004, б. 346]. Пилсудский, Дащинский кебек милли каһарманнарны Г. Исхакый гыйбрәт алырлык шәхесләр буларак бәяли [Исхакый, т. 10, б. 85].

Ф. Мусин хезмәтенә игътибарны юнәлтик. Галим Г. Исхакыйның мөһаҗирлектәге чорын тикшереп, әдипнең Ерак Көнчыгышка бару нияте турында хәбәр итә: «Польша властьларыннан Ерак Көнчыгышка командировка алу мәсьәләсе озак хәл ителми. Бу хакта без Г. Исхакыйның исем-фамилиясе билгесез бер поляк дәүләте чиновнигына рус телендә адресланган мөрәҗәгать-хатларыннан беләбез. Шул документларның берсендә, ягъни 1933 елның 6 июлендә язылганында, Г. Исхакый әлеге чиновникка “Господин капитан” дип мөрәҗәгать итә. ... Польша властьларының матди ярдәме белән оештырылган бу сәяхәт бер үк вакытта поляк разведкасының ныклы күзәтүе астына алына» [Мусин, б. 111–114]. Алга таба ул түбәндәгеләрне билгели: 1) әлеге ерак сәфәрдән әйләнеп кайтканнан соң, әдип төрки-татар конгрессын үткәрүне планлаштыра, Милләт мәҗлесе төзелүнең 20 еллыгына багышлап үткәрелгән конгресс 1938 елның 4–6 февралендә Варшавада уза; 2) әлеге конгресс хакында аның 1938 елның февралендә Варшава радиосы аша ясаган чыгышы мәгълүм [Мусин, б. 137–139]. Милләт мәҗлесе юбилееның ни өчен нәкъ менә Варшавада уздырылуы турында Г. Исхакый «Яңа милли юл» журналында язып чыга: «Ләһстан әфкяре гомумиясенең безнең милли эшләребезгә хәер-хаһча каравы, сәяси вазгыятьнең мөсагыйд булуы бу мөһим истәлек бәйрәмебезне Варшавада ясауны алга сөрде» [Исхакый, т. 12, б. 233–234].

Г. Исхакый һәм Польша, Польша татарлары темасы беренче тапкыр галим Ә. Кәримуллин язмаларында күтәрелә. Аның «Гаяз Исхакый һәм Польша татарлары» мәкаләсе 1994 елда

«Мирас» журналы битләрендә басыла [Кәримуллин, 1994, б. 196–199]. Биредә галим, билгеле булган мәгълүматларга таянып, берничә сорау куя: «Г. Исхакый кайчан Польшага барып чыккан, кайсы шәһәрләрдә яшәгән, нинди эшләр башкарган, кемнәр белән аралашкан, нәрсәләр эшләгән? дигән сорауларга конкрет, тулы җавап әлегә юк. Архангель губернасында сөргендә вакытта аның Пилсудский белән бергә булуын искә алалар. Польшага килгәнче һәм анда барып чыккач, Исхакый Польша Президенты булган шул Пилсудский белән очрашканмы, юкмы? Аның Польшага барып чыгуы шул танышлыкка барып тоташмыймы?» [Кәримуллин, 2005, б. 262]. Әдипнең Польшадагы эшчәнлеге турында ул вакытта билгеле булган мәгълүматлар түбәндәгеләр: 1) 1927–1939 елларда ул Берлин һәм Варшавада яшәп ала (Х. Миңнегулов фикере); 2) Г. Исхакый инициативасы белән 1928 елның 28 июнендә Варшавада «Идел-Урал» комитеты оештырыла; 3) әдип биредәге «Прометей» оешмасында актив эшләп килә; 4) биредә ул 1928 елның 23 декабрендә «Милли юл» исемендәге журнал чыгаруга керешкән һәм ул тора-бара «Яңа милли юл» исеме белән чыга башлаган [Кәримуллин, 2005, б. 262]. Әдәбият галиме Х. Миңнегулов фикерен Г. Исхакыйның «Польшадан китү» язмасында китерелгән сүзләр белән раслый алабыз: «Без, төрек илләренең милләтчеләре, ун-унике еллап элек бу дус илдә төзегән яңа милли оешмаларыбыз, милли азатлык өчен көрәш үзәкләребез дә шулай ук Польша белән бергә ут эчендә кала һәм җимерелә иде!..» [Исхакый, т. 13, б. 240].

Болардан тыш, Ә. Кәримуллин журнал укучыларын Г. Исхакыйның 1932 елда «Rocznik tatarski» («Татар елъязмасы») дип исемләнгән поляк басмасында дөнья күргән «Польша татарларының милли бурычлары» мәкаләсе белән таныштыра. Әлеге язмадан аңлашылганча, Г. Исхакый Польшада яшәүче татарларның тарихы, мәдәнияте белән кызыксынган, аны аларның язмышы борчыган. Мәкаләне рус теленә галим Рифкать Йосыпов тәрҗемә итә. Соңрак ул аны «Польские страницы жизни Гаяза Исхаки» дип исемләнгән мәкаләсендә дә бастырып чыгара [Юсупов, с. 144–146]. Ә. Кәримуллинда китерелгән фактлардан тыш, Р. Йосыпов язмасыннан бер җөмләне өсти алабыз: «Краткое время в конце 1920-х гг. Г. Исхаки пребывал в Польше» [Юсупов, с. 144]. Әмма бу мәгълүматның кайсы чыганактан алынуы төгәлләштерелми. Галим Б. Гали «Польша татарларының милли бурычлары» мәкаләсенең «Милли юл» журналының 1929 елгы 12 нче санында урын алганын да искәртә [Гали, б. 56].

Л. Гайнанова 1999 елда басылып чыккан Г. Исхакый әсәрләренең икенче томында телгә алынган «Rocznik tatarski» журналы хакында өстәмәләр кертә: «Бөек Ватан сугышына кадәр Польшада поляк телендә поляк-литва татарларының тарихы, тормышы, мәдәнияте турында «Rocznik tatarski» («Татар

елъязмасы») дигән исемдә өч җыентык чыгып өлгерә (1932 елда – Вильнода, 1935 елда – Замощчта, 1938 елда – Варшавада)». 1932 елгы җыентыкта Г. Исхакый турында белешмә һәм аның «Польша татарларының милли мәсьәләләре» исемле мәкаләсе басылып чыга [Исхакый, т. 2, б. 458]. Әмма искәрмәләр авторы тарафыннан телгә алынган белешмә турында Ә. Кәримуллинда мәгълүмат юк.

Г. Исхакыйның мөһаҗирлектәге иҗатын киң планда тикшергән галимнәрнең берсе – Х. Миңнегулов. Әлеге темага карата аның ике монографиясе дөнья күрә [Миңнегулов, 1999; Миңнегулов, 2004]. Алда саналган мәгълүматлардан тыш, соңгысында китерелгән фактларга тукталыйк: 1) Г. Исхакый бераз вакыт Польшаның Шәрык институтында эшләп ала; 2) 1937 елның башларында, бигрәк тә әдипнең туган ае – февральдә, Г. Исхакыйның иҗади эшчәнлеге башлануга 40 ел тулу мәмләкәттән читтә яшәгән татарлар арасында киң күләмдә билгеләп үтелә. Юбилей тантаналарының иң зурысы 5 март көнне Варшавадагы Шәрык институтының зур залында уздырыла; 3) 1930 елда Польша башкаласында Идел-Урал, Төркестан, Азәрбайҗан, Кырым, Төньяк Кавказ, Украина, Белоруссия, Грузия, Карелия вәкилләрен үз эченә алган «Прометей» исемле милли-азатлык хәрәкәте оешмасы төзелә. Аның да үзәгендә Гаяз Исхакый тора; 4) «Яңа милли юл» журналының 1931 елгы җиденче-сигезенче саннарының тышлыгында «Ләһстанда татар атлы гаскәрие», «Наполеонның татар гвардиясе», «Татар сугышчысы» кебек сурәтләр бар, алар «Ләһстан мөселманларының милли музәханәләреннән алынган» (Г. Исхакый үзе биредә булганмы?); 5) Октябрь инкыйлабыннан соң мөһаҗирлеккә дучар ителгән милләттәшләребез 1552 елгы кара көнне Хәтер көне, Матәм көне рәвешендә билгеләп үткәннәр. Мондый чаралар 1920–1930 елларда Польшада да узган; 6) Варшавада язучы һәм җәмәгать эшлеклесенең «Ислам мәмләкәтләрендә» дигән юл хатирәләренең бер өлеше язылган [Миңнегулов, 2004]. Г. Исхакыйның мөһаҗирлектәге әдәби иҗаты киңрәк планда Ә. Сәхапов, Г. Зәйнуллина, И. Мансуровларның фәнни хезмәтләрендә чагылыш таба [Сахапов; Зайнуллина; Мансуров].

Варшавада яшәү дәверендә Г. Исхакый биредә милләтебезнең күренекле әдипләренә багышлап төрле кичә һәм чаралар үткәрүдә катнашкан, оештырып йөргән. Мисал өчен, Габдулла Тукайның вафатына 25 ел тулу, «Тәрҗеман»ның 50 еллык бәйрәме һ.б. уңаеннан Г. Исхакыйның чыгышлар ясавы, шулай ук, Варшаваның «Прометей» клубында, Шәрык институтында лекцияләр укуы да мәгълүм.

Г. Исхакыйның мөһаҗирлектәге иҗтимагый-сәяси эшчәнлеге тарихчы, журналист һәм җәмгыять гыйлеме галимнәре – Б. Солтанбеков, И. Таһиров, Р. Гайнетдинов, Б. Гали, С. Исхаков, А. Мөбарәкҗанова, Г. Галәметдинов һ.б.ның хезмәтләрендә дә урын ала.Мисал өчен, галим

Р. Гайнетдинов үзенең «Деятельность татаро-башкирских эмигрантских организаций и центров в 1900 – начале 1930-х годов» дип исемләнгән диссертациясенең бер өлешен Г. Исхакый җитәкчелегендәге «Идел-Урал» оешмасының СССРга каршы алып барган антисоциалистик эшчәнлегенә багышлый. Әлеге хезмәттән шунысы билгеле: «Идел-Урал» «Бәйсезлек комитеты» Польша Генштабының II бүлеге тарафыннан финанслана һәм моның өчен әлеге хәрәкәт әгъзалары СССР һ.б. илләр хакында мәгълүмат тупларга тиеш була [Гайнетдинов, б. 15]. Б. Гали исә әлеге күренешне беренчел вакытта гына булуын ассызыклый [Гали, 41 б.].

Г. Исхакый һәм Польша темасы, әлбәттә, алга таба тагын да тирәнрәк өйрәнелергә тиеш. Биредә бары тик төп мәгълүматлар туплап бирелде. Билгеле булган фактлар шуны раслый: Г. Исхакыйның әлеге илдә алып барган эшчәнлеге төрле юнәлешле, ул күп кенә шәхесләр белән аралашуны күздә тоткан. Димәк, беренче чиратта, аларның исемләгән булдыру, эшчәнлекләре белән танышу, истәлек-хатирәләрне туплау һ.б. эшләрне башкару ихтыяҗы туа. Әлбәттә, бу юлда чит ил галимнәре хезмәтләренә таяну, алар белән элемтәгә керү дә сорала. Шул ук вакытта чит ил матбугатына игътибарны арттыру да зарур.

Әдәбият

Гайнанова Л. Төзүчедән // Исхакый Г. Әсәрләр. 15 томда. 5 т. Казан, 2009. Б. 5–18.

Гайнетдинов Р.Б. Деятельность татаро-башкирских эмигрантских организаций и центров в 1900 – начале 1930-х годов: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Казань. 1993. 20 с.

Гали Б.Т. Щедрый талант. Общественно-политическая деятельность и исторические взгляды Гаяза Исхаки. Казань: Унипресс, 2002. 96 с.

Зайнуллина Г.И. Творчество Гаяза Исхаки в эмиграции: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Казань. 2002. 24 с.

Исхакый М.Г. Әсәрләр. 15 томда. 10 т.: публицистика. Казан: Татар. кит. нәшр., 2013. 527 б.

Исхакый М.Г. Әсәрләр. 15 томда. 12 т.: публицистика. Казан: Татар. кит. нәшр., 2012. 471 б.

Исхакый М.Г. Әсәрләр. 15 томда. 13 т.: публицистика. Казан: Татар. кит. нәшр., 2013. 335 б.

Исхакый Г. Әсәрләр. 15 томда. 2 т.: Повестьлар һәм хикәяләр (1909–1918). Казан: Татар. кит. нәшр., 1999. 464 б.

Кәримуллин Ә. Гаяз Исхакый һәм Польша татарлары // Безнең кардәшлек. Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. Б. 261–270.

Кәримуллин Ә., Нигъмәтҗанова А. Гаяз Исхакый һәм Польша татарлары // Мирас. 1994. № 5–6. Б. 196–199.

Мансуров И.С. Татарская литература зарубежья и творчество Гаяза Исхаки периода эмиграции: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Казань. 2005. 28 с.

Мәхмүтов Һ., Гайнанова Л. Зарыгып көткән мирас // Исхакый Г. Зиндан. Сайланма проза һәм сәхнә әсәрләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 1991. Б. 636–660.

Миңнегулов Х. Гаяз Исхакыйның мөһаҗирлектәге иҗаты. Казан: Татар. кит. нәшр., 2004. 367 б.

Миңнегулов Х. Исхакый мөһаҗирлектә. Казан: Таң–Заря, 1999. 84 б.

Мусин Ф. Гаяз Исхакый: (тормышы һәм эшчәнлеге). Казан: Татар. кит. нәшр., 1998. 191 б.

Сахапов М.Ж. Творчество Гаяза Исхаки в период скитаний (1919–1954) = Гаяз Исхакыйның мөһаҗирлек чорындагы иҗаты (1919–1954) = Gayaz Iskhaki the creative work at the period of warderings (1919–1954). Казань: Магариф, 2008. 294 с.

Сәхапов М.Җ. Бердәм агым. Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. 399 б.

Хәсәнов М. Татар ренессансының бөек каһарманы // Гаяз Исхакый һәм татар дөньясы: әдипнең 120 еллыгына багышланган халыкара фәнни-гамәли конференция материаллары. Казан. 2000. Б. 4–13.

Хәсәнов М. Татар ренессансының бөек каһарманы // Исхакый Г. Әсәрләр. 15 томда. 1 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 1998. 399 б.

Юсупов Р.Р. Польские страницы жизни Гаяза Исхаки // Вестник Челябинской государственной академии культуры и искусств. 2012. № 1 (29). С. 144–146.

Галиева Ләйсән Шәүкәт кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әдәбият белеме бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре